

*В. С. Прокопчук, м. Дунаївці,
О. Б. Айвазян, м. Хмельницький*

БІБЛІОТЕКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СУВОРІ 40-і РОКИ ХХ ст.

У статті вперше комплексно досліджується стан бібліотек і бібліотечної справи в Кам'янець-Подільській області напередодні Другої світової війни, у роки нацистської окупації краю та повоєнної відбудови.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська область, Кам'янець-Подільський, Проскурів, бібліотеки, фонд, читачі, окупація, нацисти, пограбування, відбудова, відновлення.

Окремі факти щодо бібліотечної справи в Кам'янець-Подільській області у вказаний проміжок історичного часу знайшли відображення в низці публікацій автора, О.М. Завальнюка, Ю.В. Олійника, П.Я. Слободянюка, М.І. Мілютіна та інших дослідників [17; 23; 30; 31; 35; 40]. Однак комплексного погляду на стан бібліотечного будівництва в області в підсумку так званої культурної революції, у трагічні роки окупації і в першу повоєнну відбудовну п'ятирічку поки що не має.

Мета дослідження – на основі виявлених джерел проаналізувати динаміку розвитку бібліотек, фондів і читачів у 40-і роки ХХ ст., роль і місце в суспільних трансформаціях, які відводила бібліотекам радянська, а в 1941-1944 роках нацистська окупаційна влада, стан бібліотек у Кам'янець-Подільській області на кінець 30-х – початок 40-х, виявити зміни, що сталися за кілька років повоєнної відбудови зруйнованої бібліотечної мережі, матеріальної і кадрової бази.

У середині листопада 1920 року, зайнявши територію Поділля, більшовицька влада почала реформувати економічну, політичну, духовну і соціально-побутову сфери суспільного буття. Бібліотечній справі, по-перше, відводилася роль важливого інструмента просування в маси ідеології нової влади, формування громадянина з комуністичною свідомістю, а отже більш-менш однорідного в ідейному плані суспільства. По-друге, – перед владою стояло завдання кардинально оновити продуктивні сили, виробничі відносини та, власне, самого виробника, дати йому певний обсяг знань, підвищити загальнокультурний розвиток, без чого неможливо було досягти загального прогресу, побудувати соціалістичне суспільство. У цьому зв'язку бібліотеки мали виконати роль пропагандиста знань, у тому числі економічних, технічних, сільсько-господарських тощо.

Перетворення в духовній сфері планувалися як свого роду революція, принципові засади якої розробили ще класики теорії комунізму. Культурна революція включала створення нової системи освіти, культури, утвердження комуністичної ідеології, формування нової людини, нового соціалістичного побуту, мислилася як тривалий і керований комуністичною партією процес.

У результаті здійснення намічених планів і комплексу заходів на їх виконання розвиток мережі бібліотек (у першу чергу масових, а також шкільних, галузевих, профспілкових, колгоспних та ін.), читачів і книжкових фондів набув позитивної динаміки.

Таблиця 1

Динаміка розвитку бібліотек, фондів і читачів впродовж 1920-1930-х років

Роки	Бібліотек	Фонди	Читачів	Асигновано бюджетним бібліотекам	Примітки
1921-1922	3067	5831276	747165		2, с.157
1926-1927	8909	13006932	1305590		Там само
1928	7816	15297800			2, с.74
На 15.05.1929	7400			2609600	Там само
1930				3952200	
1931	11262	21839 тис.	2130 тис.		
1932				6 640 тис.	2, с.157
1933	10275	2 1395408			2, с.326
1938	16385	27104227			Там само
1939	17018	29904944			Там само
1940	22295	36728 тис.			Там само

Якщо навіть брати до уваги різнобій статистичних даних, пов'язаний із врахуванням крім масових ще й інших бібліотек, то статистичні показники культурної революції в одній тільки бібліотечній галузі явно позитивні: за 1921-1940 рр. кількість бібліотек зросла у понад 7, книжкові фонди – у 6 разів.

Однак ці досягнення в значній мірі були знівельовані в ході Другої світової війни, окупації території Кам'янець-Подільської області. 3 липня 1941 року був окупований Берездів, 8-го – Проскурів, 10-го – Кам'янець-Подільський, 11-го – Дунаївці, 17-го – Летичів, 18 липня – останні населені пункти Летичівського району. Почався період виснажливої нацистської окупації, який тривав аж до 1 квітня 1944 року [33].

Ще напередодні, у ході евакуації, особливо навчальних закладів та наукових установ, фонди відомчих бібліотек зазнали фільтрації – важливі книгозбірки були відібрані в евакуацію, решта книг розтягувалася, розкрадалася. Олександр Гімпель, уродженець Санкт-Петербурга, німець за походженням, на початку окупації України від Оперативного штабу рейхслайтера Альфреда Розенберга був направлений у Харків і згодом констатував, що бібліотеки Харкова, особливо на перших порах, виявилися беззахисними, розкрадалися сторонніми особами. Він особисто бачив книги з провідних бібліотек Харкова на ринку та у місцях вуличної торгівлі [21].

Зазнавали втрат бібліотеки і в ході бойових дій. У наукових публікаціях з історії бібліотек області постійно стверджувалося, що попаданням бомби під час німецького авіаційного нальоту була зруйнована в Кам'янці-Подільському обласна бібліотека. Автори у ході дослідження віднайшли інше твердження, 1941 року опубліковане Кам'янець-Подільським окружним часописом «Подоланин». Зважаючи на новизну, наведемо інформацію повністю: *«При висадженні в повітря більшовиками Нового мосту був сильно пошкоджений будинок бібліотеки, що містилася поруч. Довелось чимало попрацювати, щоб витягти з-під цих розвалин книжки і привести їх до порядку»* [12]. Ідентифікувати місцезнаходження того бібліотечного приміщення на наше прохання допоміг автор багатьох досліджень з питань топонімії та історичної топографії Кам'янця-Подільського член Національної спілки краєзнавців України О.В. Будзей. Він стверджує, що перед війною приміщення обласної бібліотеки знаходилося поруч з Новопланівським мостом у провулку Куйбишева з боку Старого міста.

У момент безвладдя, анархії і розпачу бездоглядними залишилися сотні бібліотек у різних кінцях області. Багато з них, з огляду на незацікавленість окупаційної влади в їх функціонуванні, так і не відновили роботу аж до звільнення краю радянськими військами.

Постраждала бібліотечна справа і з кадрового боку. Більшість чоловіків – бібліотекарів були мобілізовані на фронт. Перший довоєнний директор обласної бібліотеки Микола Тимофійович Анікеев загинув, методист Василь Павлович Гусько попав у полон [11]. Немало колишніх бібліотекарів розділили сумну долю остарбайтерів.

Важливу роль у розгортанні культурно-освітнього життя на окупованій території області відіграли українські патріотичні сили. Похідні групи ОУН намагалися сформувати органи української влади – міські, районні управи, обрати старост із числа патріотично налаштованих селян. 29 липня 1941 року була створена Кам'янець-Подільська обласна управа. Її голова Іван Наненко в числі перших розпоряджень зажадав від місцевих органів української влади розгорнути культурно-освітню працю, взяти на облік майно театрів, кінотеатрів, бібліотек, клубів, «*відремонтувати будинки культосвітніх установ, впорядкувати бібліотеки, театри, клуби і колбуди*», організувати гуртки, наповнювати її роботу національним змістом [27, с.300-301]. 12 жовтня 1941 року передова стаття «Надолужити прогаєне на культурному фронті» прокурівської окружної газети «Український голос» закликала «*створити в кожному селі читальню і забезпечити її потрібними газетами і книжками, щоб виховувати наше селянство в національному дусі*» [25].

Розгортання мережі бібліотек в умовах окупованої області відбувалося кількома потоками, у першу чергу – по лінії колишніх масових бібліотек, а також зусиллями колективів навчальних закладів та активу просвітянських осередків, які подекуди почали відновлювати роботу восени 1941 року.

У Кам'янці-Подільському невеликий колектив обласної бібліотеки переносив вісілі літературу в будинок колишньої дитячої поліклініки на Радянській площі в Старому місті. 14 грудня 1941 р. бібліотека вже працювала, з 9 до 16 години обслуговувала читачів, більшість яких складали викладачі та студенти інституту народної освіти й інших навчальних закладів Кам'янця-Подільського [12]. Кількість абонентів поступово зростала. На кінець березня 1942 року бібліотека мала 792 читачі, щоденне відвідування в середньому складало 100-125 осіб. Великим попитом користувалася раніш заборонена українська література – твори Б. Грінченка, Г. Косинки, Г. Чупринки, П. Куліша та інших авторів [19]. Однак уже в травні бібліотека перебазувалася на Новий план і розгортала свій фонд у приміщенні «Просвіти» по вулиці Олександрівській, 3. 28 травня 1942 року газета «Подільнин» інформувала, що бібліотека незабаром розпочне обслуговування читачів [9]. На початку липня 1942 року бібліотека видавала книги читачам, яких налічувалося понад 1500. Діяла і читальня, в якій можна було працювати з періодикою та рідкісними книгами. Одночасно колектив бібліотеки – сім працівників і директор Н.В. Кречет – щодня перевозили книги зі Старого міста, розташовували на полицях, збільшуючи фонд для видачі читачам. Зріс попит на переклади творів Гете, Шіллера та інших авторів, що засвідчувало інтерес кам'янчан до історії і культури нових «господарів». Серед читачів з'явилися і німецькі громадяни. Але літератури західно-європейськими мовами бракувало [10].

Окрім міської діяла бібліотека історичної, української художньої, музичної та драматургічної літератури при Кам'янець-Подільському міському театрі [7].

У листопаді 1941 року спеціально створеною комісією була закінчена перевірка книжкового фонду Прокурівської міської бібліотеки. Одночасно відбу-

валося сортування книжок і розташування їх на полицях. Фонд розставляли по відділах. Досить цінну колекцію мав відділ технічної літератури, багатим був відділ російської літератури і критики, слабшим – відділ української художньої літератури, бракувало творів раніш заборонених авторів. Почалося обслуговування читачів. Газета «Український голос» 23 листопада повідомляла, що в колі працівників і читачів визріла пропозиція назвати бібліотеку «*Ім'ям визначного українського письменника-націоналіста Івана Нечуя-Левицького*» [24]. Миська управа підтримала пропозицію. 7 березня 1942 року миська бібліотека імені І. Нечуя-Левицького обслуговувала читачів з 11 до 19 години. Єврем користуватися бібліотекою було заборонено [31, с.194].

Відновлювали роботу районні книгозбірні, а подекуди й сільські. Однак у більшості сіл бібліотеки не працювали аж до визволення. Колишній завідувачий Дунаєвським райвідділом культури Т.А. Михайловський, який у роки окупації жив у Вихирівці, згадував, що в селі діяв клуб, відбувалися танці, інколи сільські аматори ставали п'єси, а ось бібліотека не працювала – книгу можна було взяти хіба що в школі, у вчителя чи товариша, в якого вона раптом зберглася. Голова Шепетівської окружної управи 21 січня 1942 року інформував гебітскомісара, що на той час у чотирьох районах округи, в основному при школах, діяло всього 30 бібліотек: у Полонському районі – 10, Шепетівському – 9, Берездівському – 7, у Славутському – 4 [27, с.311].

Відновлювали роботу навчальні заклади, а разом з ними – бібліотеки. У листопаді 1941 року зусиллями місцевої освітянської інтелігенції, передовсім завідувача обласного відділу освіти Г.І. Ткача, до війни викладача учительського інституту, звільненого в результаті чистки, його заступника І.М. Бондаренка, колишнього завідувачого кафедрою української мови та літератури учительського інституту, з липня по вересень 1941 року завідувачого Кам'янець-Подільським миським відділом освіти О.І. Кільчевського, у приміщенні миської 1-ої школи почав працювати інститут народної освіти, у грудні переведений у відремонтований корпус на Московській. На перший курс було прийнято 233 студенти. Інститут мав фізико-математичний, природничий, хімічний і мовно-літературний кабінети, формувалася й бібліотека. Основу фонду склали вцілілі книги учительського інституту, водночас завідувач бібліотекою Л.К. Томачинська і її колега бібліотекар Л.М. Кв'ятковська доповнювали його книгами з миської та деяких шкільних бібліотек [27, с.302].

Бібліотеки створювалися і в інших навчальних закладах, які певний час функціонували на окупованій території, у Дунаєвському окрузі – у Голозубинській зооветшколі, Дунаєвській медичній, Миньковецькій агрономічній, Маківській школі цукроваріння та ін.

Невеликі збірки художньої, методичної літератури, підручників і навчальних посібників, різні за обсягом і змістом, мали загальноосвітні школи. Завідувача бібліотекою Меджибізької середньої школи Г. Слободянюк на початок листопада 1941 року збрала біля 2 тис. примірників книг, у тому числі за рахунок перенесених з колишньої районної бібліотеки. Вона навела порядок у бібліотеці, наявну літературу внесла до каталогу, виставила на полиці, сформувала виставки найбільш запитаних книг [45]. Шкільні бібліотеки в багатьох районах склали основу бібліотечної мережі, у Берездівському всі сім книгозбірень були шкільними.

Подекуди створювали бібліотеки й інші заклади та установи. У вересні 1941 року з початком роботи з відновлення Проскурівського музею почала діяти музейна бібліотека закритого типу «для наукової роботи в стінах музею» [36].

Велику роботу з формування книгозбірень і популяризації української художньої та історичної літератури проводили осередки товариства «Просвіта»,

які почали відроджуватися вже восени 1941 року. Однак масове їх створення почалося взимку – навесні 1942 року, коли німецька окупаційна влада почала давати офіційні дозволи на їх відкриття. Ці дозволи визначали зміст роботи, організаційне підпорядкування та контроль за діяльністю осередків.

Знаковою подією на етапі відновлення просвітницького руху стало відзначення 128-ої річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. 15 січня 1942 року Кам'янець-Подільський окружний оргкомітет зі створення «Просвіти» звернувся до інтелігенції краю достойно відзначити шевченківські дні, провести урочисті заходи, концерти, вечорниці [13; 37].

До свята кількатисячним тиражем надрукували портрет Т. Шевченка. Його поширення мало будити в деморалізованого війною населення український дух, виявляти і об'єднувати в «Просвітах» українські патріотичні сили, формувати фонд для розгортання просвітницького руху. Реалізація портретів подекуди йшла досить успішно. Інспектор шкіл Орининського району Монастирський, наприклад, розповсюдив 1975 примірників і зібрав 15800 крб. [26].

Урочисто пройшло окружне свято в Кам'янець-Подільському міському театрі. Вечір відкрив голова Українського комітету І. Наненко, доповідь зробив редактор «Подільянина» Д. Корбутяк, хор і оркестр виконали «Заповіт», у ході концерту звучали пісні на слова Т. Шевченка у виконанні струнного оркестру школи сліпих, вірші читали М. Біличенко та П. Рарицька. 10 березня шевченківське свято відбулося в інституті народної освіти, доповідав викладач Ю. Дмитерко, у художній частині майстерно декламували вірші сестри Тамара і Лариса Силіни [27, с.316]. Урочисті заходи відбулися в окружних та районних центрах, зокрема у Дунаєвському театрі, що носив ім'я Т. Шевченка, та селі Гірчична, де драмгурток поставив п'єсу «Назар Стодоля».

Важливу роль у підготовці і відзначенні шевченківських днів відіграли бібліотеки, які почали формуватися при «Просвітах», а також читальні, навколо яких гуртувався актив і нерідко виростав осередок «Просвіти». Повноцінні просвітянські бібліотеки створити було важко. Навіть Кам'янець-Подільська окружна «Просвіта» користувалася послугами міської книгозбірні, яка весною 1942 року не без підтримки просвітянського керівництва перейшла в приміщення «Просвіти» на Олександрівській, 3. Відбулося поєднання зусиль просвітянників і бібліотекарів, що сприяло росту числа читачів бібліотеки та відвідувачів читальні при ній, проведенню спільних заходів, в яких часто брав участь і голова окружної управи Януш.

Формувалася книжкова збірка і в приміській Біланівці, де відновила роботу «Просвіта» на чолі з Олексою Ковальським. Читальною відав студент ІНО Рудик, разом із своїми однокашниками провів бесіди, читки, вшаштовував і лекції для місцевого населення. Біланівських просвітянників підтримував навіть Кам'янецький міський бургомістр Г. Кибець [44].

Зважаючи на роль читалень, особливо в селах, де ще не було «Просвіт», чемеровецьке районне керівництво в квітні 1942 року провело спільну нараду завідуючих шкіл і голів читалень [16].

У Летичеві просвітянники за підтримки окружного відділу освіти і культури організували нову бібліотеку, у львівських видавництвах «Діло», «Час» придбали чимало національної літератури, збірку творів Михайла та Людмили Старицьких, а для дітей – річний випуск журналу «Дзвіночок» [42].

Кількість просвітянських бібліотек в мережі окупаційної доби була незначна. Нацисти досить скоро припинили загравання з місцевим населенням на національному ґрунті, вдалися не тільки до заборон, а й репресій по від-

ношенню до членів ОУН та активістів українського національно-культурного руху, на початку червня 1942 року провели масові арешти і розстріляли в Кам'янці-Подільському близько 150 осіб [17, с.18].

Основою бібліотеки та її різнобічної роботи є фонд – сукупність документів, якими задовольняються інформаційні потреби користувачів. Ставлення окупантів до бібліотек і їх фондів витікало з оцінки «вождями» рейху рівня цивілізаційної зрілості поневолених народів. Зокрема рейхскомісар України Еріх Кох визначав: *«Для поведінки німців у рейхскомісаріаті має бути вирішальною точкою зору, що ми маємо справу з народом, який в усіх відношеннях є неповноцінний»* [27, с.13]. Дбаючи і про духовне поневолення завойованого народу, окупанти великого значення надавали змісту фондів масових і, особливо, шкільних бібліотек. На початковому етапі його майже виключно складали книги і періодика радянської доби, піддані окупаційною владою тотальній лострації. До переліку заборонених авторів і творів окупанти включили понад 500 видань [27, с.14].

Бібліотеки отримували дозвіл на обслуговування читачів після висновків спеціально створених комісій для чистки фонду про завершення роботи. У Проскуріві члени комісії, до якої входили і бібліотекарі, переглядали кожне видання і вилучили книги *«з явного більшовицькою агітацією..., повідтінали портрети більшовицьких керівників, присвяти їм, непотрібні передмови з висхваллянням комунізму»* [24]. Влада підтримувала комплектування фондів творами раніш заборонених письменників та істориків, галузевими виданнями, у першу чергу сільськогосподарською, технічною та медичною літературою. Тому більшість бібліотек отримали дозвіл на обслуговування відвідувачів аж 1942 року. У серпні 1942 року Шепетівська міська бібліотека, переїхавши в колишнє музейне приміщення, ще не провела чистку фонду – марксистську літературу відібрала і замкнула в окремі шафи, решту фонду мала переглядати вже в новому помешканні [27, с.329-330]. Фонди бібліотек мали різну кількість книг – від кількості до кількох тисяч. Пліщинська сільська бібліотека, наприклад, відновила роботу з фондом у 557 примірників, а Шепетівська міська – з понад шістьма тисячами примірників [31, с.155].

Чистки носили перманентний характер. 22 березня 1943 року голові Дунаєвської районної управи, старостам сіл та завідуючим школами окружний відділ освіти і культури направив циркулярного листа з вимогою провести *«збір більшовицької літератури в усіх населених пунктах р-ну»*. При цьому називалися найбільш небезпечні *«книжки Сталіна, Леніна, Маркса, Кагановича, Гейне, Тичини, Маяковського, Корнійчука і інших советських авторів, брошури більшовицького агітпропу тощо»*. Цього разу влада дібралася і до приватних збірок. Від бригад (двох – трьох на село, ще більше – у місті), які мав очолювати вчитель, вимагалось обійти всі хати села чи міста, вилучити літературу і, навіть, більшовицькі з змістом патефонні платівки, передати старості, який мав особисто доставити їх до райцентру і передати завідувачеві *«районної читальні»* [15, с.97]. Можна тільки уявити, якої шкоди було завдано книжковим фондам як бібліотечних, так і приватних збірок.

Водночас відбувалася тотальна чистка шкільних підручників. Завідуючий Кам'янець-Подільським районним відділом освіти і культури Ю.Й. Коцулевський, наприклад, з цього приводу видав кілька розпоряджень. 25 листопада 1941 року попередив керівників шкіл про персональну відповідальність за чистоту бібліотечних фондів: *«Якщо до цього часу по Вашій школі ще не вилучена більшовицька література, Вам необхідно таку вилучити. Питання вилучення літератури з шкільної бібліотеки цілком покладається на Вашу відповідальність»* [1, арк.66]. Оскільки нових навчальних посібників не було, вчителі в радянських підручни-

ках затушовували цитати та рядки ідейно-політичного характеру, портрети більшовицьких лідерів і на свою відповідальність використовували їх у навчальному процесі. А 1943 року в Кам'янець-Подільському районі авторський колектив з учителів підготував буквар, включивши до нього короткі біографії А. Гітлера та інших нацистських лідерів. Цей підручник був розісланий і в інші гетібі області [1, арк.30].

Комплектування бібліотечних фондів, як уже зазначалося, відбувалося, в першу чергу, за рахунок власних довоєнних збірок, а також за рахунок зруйнованих, а отже понівечених і частково пограбованих бібліотек. Непоодинокими були випадки книжкових пожертв, принаймні до цього 1942 року спонукала доброчинців Кам'янець-Подільська управа окружної «Просвіти»: *«Українців доброї волі просимо жертвувати для «Просвіти» книжки на різні теми, щоб ми могли збагатити нашу бібліотеку»* [26]. Крупні книгозбірні за рахунок зароблених коштів могли собі дозволити навіть придбання книг як в закладах книжкової торгівлі, так і приватних осіб. 27 червня 1943 року завідувача Проскурівською міською бібліотекою імені І. Нечуя-Левицького Белавенцева через газету «Український голос» повідомляла, що книгозбірня *«купує книги німецькі, українські, російські та на інших мовах, тільки белетристику»* [14].

Попитом користувалася й місцева періодика, невіддільний атрибут бібліотечних читалень. А газети у 1941-1944 рр. видавав кожен округ і, навіть, деякі райони: у Проскурові – «Український голос», у Кам'янці-Подільському – «Подоланин» та з 5 лютого 1942 р. – «Урядовий вісник гетібітскомісара Кам'янця-Подільського», дунасевецькою окружною газетою були «Дунасевецькі вісті» (якийсь час газета мала назву «Урядові дунасевецькі вісті», наприкінці окупації – знову «Дунасевецькі вісті»), у Летичеві – «Летичівські вісті», органом Старокостянтинівського округу був часопис «Нове життя», у Шепетівці – «Нова Шепетівщина», «Світлий промінь» – в Антонінах, «Заславський вісник» – в Ізяславі (спочатку був навіть органом місцевої «Просвіти»), потім – «часописом Антонінського уїзду», надалі – органом окружної влади). Свою газету «Миньковецькі вісті» видавала Миньковецька районна управа. За офіційними даними, 30 серпня 1942 року наведеними «Дунасевецькими урядовими вістями», у рейхскомісаріаті «Україна» на той час видавалося 70 періодичних видань, у тому числі в генеральній окрузі «Волинь – Поділля» – 21 [18]. Тенденційна періодика поряд з вихвалянням німецьких «перемог» на фронтах, постановами та об'явами влади інколи містила передрук праць з історії України, твори заборонених більшовицькою владою українських авторів і, головне, інформацію про життя округи та району, що мало неабияке значення для читачів – жителів області.

Бібліотечні фонди поповнювалися і «ною» літературою створених у рейхскомісаріаті видавництва. 1942 року українське видавництво «Волинь» у Рівному почало видавати і розповсюджувати серію «Підручник бібліотеки антикомуніста» з 12 брошур. Про їх світоглядну спрямованість свідчать назви кожної з брошур: «Світоглядні основи нової Європи», «Демократія без маски», «Історія боротьби проти жидівського комунізму», «Гете – найбільший поет світу», «Правда про українську історію (що замовчували більшовики в своїх писаннях)». Наклад кожної із них сягав до 10 тис. прим. [8].

Розповсюджувало видання підпорядкованих видавництв та друкарень товариство з обмеженою відповідальністю «Преса України» у Луцьку, яке мало відділення у великих містах, деяких окружних центрах, а також товариство з розповсюдження періодики «Українія», яке в серпні 1943 року мало відділення в 65 містах [31, с.159]. У Житомирі воно відкрило німецьку бібліотеку, в якій книги і випозичалися, і продавалися [28].

Організація роботи бібліотек мала як спільні ознаки, так і відмінності. Запис до Кам'янець-Подільської та Проскурівської міських бібліотек, як найбільших, здійснювався на основі паспорта. Запис до бібліотеки, як і користування книгою, були платними: 10 крб. за запис і 5 крб. за кожну взяту додому книгу. На вимогу фінансового відділу міської управи завідуюча Кам'янець-Подільської міської бібліотеки Н.В. Кречет вела щомісячні «Оборотні відомості», де зазначалися дата, прізвища читачів та сума, яку вони вносили за реєстрацію та отримані додому книги. У такий спосіб бібліотека звітувала про отримані кошти. Водночас така відомість давала можливість встановити і кількість відвідувачів. За березень-квітень 1943 року бібліотеку відвідало 1307 читачів [2, арк.26]. За зтримку книги більш ніж на 10 днів встановлювався штраф – 1 крб. за одну книгу. Заборгованість супроводжувала кожну книгозбірню. Завідуючий Проскурівської міської бібліотеки імені І. Нечужа-Левицького доводилося неодноразово звертатися до боржників через окружний часопис «Український голос». *«Повідомляємо вдруге, що читачі, які мають заборгованість за бібліотекою і не розрахуються то 10 липня, то справу про них буде передано до суду»*, – зазначала в об'яві завідуюча бібліотекою Белавенцева 27 червня 1943 року [14].

Режим роботи бібліотеки залежав від низки обставин – завантаженості колективу, скажімо, з приводу формування фонду, пори року, сезонності робіт тощо. Кам'янець-Подільська міська в грудні 1941 року працювала з 9 до 16-ої години, у липні 1942-го – з 9 до 18, Проскурівська міська у березні 1942 року – з 11 до 19, а книги видавала з 12-ої [31, с.194].

Читачами в Кам'янці-Подільському, де працювало більше ніж у Проскурові початкових закладів, були в основному молоді люди віком від 16 до 25 років, у Проскурові значний відсоток складали люди старшого віку, у тому числі й німці за національністю. Популярністю користувалися книги з української історії і твори репресованих і заборонених українських письменників. Оскільки їх не вистачало, встановлювалася черга на отримання замовленої книги. Бібліотеки намагалися відшукувати необхідну літературу і закупляти.

До послуг читачів формувалася каталог, література виставлялася на полицях за децимальною системою, по відділах. При бібліотеках діяли читальні зали, де можна було працювати із замовленою літературою. Оформлялися виставки книжкових новин, тематичні – до пам'ятних дат. Бібліотечні працівники проводили й масові заходи, успішно використовуючи напрацьовані в довоєнний період форми і методи агітаційної роботи, у тому числі бесіди, огляди книжкових новин, лекції, зустрічі, тематичні вечори, але вже іншої ідейної спрямованості.

Бібліотечні кадри, за виключенням великих – міських та деяких районних – книгозбірень, були слабкими. Даних про підготовку і підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів на терені області не виявлено. Не виключено, що наради та поодинокі семінари проводилися, але суттєво вплинути на професійний рівень кадрів вони, звичайно, не могли.

У ході Проскурівсько-Чернівецької операції на початок квітня 1944 року область була визволена з-під окупації, яка тривала понад 31 місяць і завдала величезних матеріально-фінансових, людських, морально-психологічних втрат, у тому числі і бібліотечній мережі. Комісії по розслідуванню злочинів і збитків нацистів на окупованій території області зафіксували майже повну втрату фондів сільських бібліотек обсягом 123400 примірників: у Шепетівському районі знищено 17 бібліотек, збитки склали 150 тис. крб., в Антонінському – всі бібліотеки, збитки – 50 тис. крб., у Меджибізькому – всі бібліотеки, 75 тис. крб.,

у Чермеровецькому – 12 тис. крб. [30, с.256]. Знищені також районні бібліотеки в Білогір'ї, Дунаївцях, Ізяславі [20, с.99, 244, 271; 34].

Із німецькою акуратністю «чистили» бібліотечні фонди зондерштаби Оперативного штабу рейхслайтера А. Розенберга. Один із них очолював Густав Абба, директор бібліотеки Берлінського університету, другий – Вальтер Гроте, представник Центральної бібліотеки Вищої школи. На початку 1943 року до «захисту» цінностей підключилося Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, створене при рейхскомісаріаті Україна. Під лозунгом захисту бібліотечних видань та забезпечення збереженості книжкових зібрань на східних окупованих територіях вони практично займалися пошуком, конфіскацією та вивезенням до Німеччини інкунабул, палеотипів та інших рідкісних видань [43].

За даними, наведеними М.І. Мілютіним, у роки окупації в області було знищено 965 тільки масових бібліотек [23, с.12-13]. Зведені відомості з обліку збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками організаціям, підприємствам м. Кам'янка-Подільського, зафіксували: обласній бібліотеці по вул. Чкалова втрапи, включаючи, мабуть, і зруйнований будинок, склали суму 1 736 126 крб. [3, арк.1]. За даними упорядників документального збірника «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині», у роки окупації було знищено 1 223 400 книг, бібліотекам заповідно збитків на суму 1 268 104 крб. [31, с.14].

Відновлення мережі і фондів бібліотек області відбувалося в ході війни та відбудови зруйнованого господарства, а тому проходило складно. Досягнення довоєнного рівня відбулося за межею 40-х років.

У пограбованій Проскурівській міській бібліотеці залишилося 6 тис. книг, і з цим фондом вже в статусі обласної вона розпочала роботу у виділеному їй приміщенні міського казначейства (на розі нинішніх вулиць Грушевського – Театральної), де знаходиться і тепер. Колектив із семи працівників очолив Микола Іванович Мілютін. 1948 року бібліотеці присвоїли ім'я Миколи Островського [38, с.13; 39].

У статусі міської з фондом 12,5 тис. примірників – у 5 разів меншим ніж було напередодні війни відновила роботу бібліотека для дорослих у Кам'янці-Подільському.

Загалом після визволення області від німецько-фашистських загарбників відновили роботу 125 бібліотек з фондом 40100 примірників, що складало 88 відсотків довоєнної кількості бібліотек і 95 відсотків фонду [30, с.256]. Однак уже на початок 1945 року зусиллями органів місцевої влади та самих ентузіастів бібліотечної справи вдалося налагодити роботу 146 книгозбірень і зібрати фонд 134200 книг [23], на кінець жовтня 1945 року – 190 книгозбірень [27, с.14].

Ситуація з організацією культосвітньої роботи в області залишалася напруженою. На кінець 1947 року в Грицівському районі не мали клубів 20 сіл, у Білогірському – 13, в Остропільському – 7, Теофіпольському – 6 [4, арк.174]. Та й і на кінець 1948 року в 97 населених пунктах ще не було клубів, а в 603 клубах – бібліотек [4, арк.297]. Тому 1947 року було прийнято кілька урядових і партійних постанов («Про заходи щодо зміцнення і поліпшення роботи масових бібліотек», «Про поліпшення роботи сільських і колгоспних клубів»), відповідних рішень місцевих радянських і партійних органів, які справили помітний вплив на створення матеріальної бази, формування бібліотечних фондів, підготовку кадрів, налагодження роботи закладів культури, у тому числі й бібліотек. 20 листопада 1947 року Рада Міністрів СРСР затвердила типові штати для сільських та районних закладів культури.

З метою напрацювання і поширення кращого досвіду культосвітньої роботи рішенням облвиконкому від 3 листопада 1947 року було визначено 32 опорних районних будинків культури і 74 сільських клубів з бібліотеками з тим, що кожного року кількість кращих буде зростати і до кінця 1950 року всі будинки культури і

клуби стануть зразковими вогнищами культури. Звичайно, досягти такої благородної мети за вказаний час не вдалося, однак зрушення сталися помітні [4, арк.175].

Водночас був затверджений список із 6 газет («Правда» чи «Известия», «Радянське Поділля», «Правда України», «Колгоспник України», «Радянська Україна», районна газета) і 4 журналів («Культурно-освітня робота», «Дніпро» чи «Вітчизна», «Україна», «Перець»), які в обов'язковому порядку мали бути передплачені для кожної сільської чи колгоспної культосвітньої установи [4, арк.187]. У грудні 1948 року для поповнення книжкового фонду 16 районних бібліотек, де він був найменший, облвиконком виділив додатково 63,5 тис. крб., зокрема Полонській районній бібліотеці – 4 тис. крб., Вільковецькій – 3 тис. [4, арк.286-287].

Комплектуванням бібліотек займався створений при управлінні книжкультурторгу бібліотечний колектор, який для грамотного планування фондowego поповнення розіслав на місця анкети і просив вказати профіль бібліотеки, контингент читачів, забезпеченість літературою, діяльність бібліотек тощо. Окрім того літературу можна було придбати в міських і районних книжкових магазинах та кіосках «Союздруку».

На виконання рішень вищестоящих органів влади на місцях вживали заходів для розгортання мережі клубів і бібліотек та активізації культосвітньої роботи. Смотрицький райвиконком на своєму засіданні 26 квітня 1948 року засвідчив деяке просування в справі будівництва і капітальних ремонтів зруйнованих, але ще придатних для використання клубних і бібліотечних приміщень, і разом з тим типові для більшості районів проблеми. Із 20 завідуючих сільськими і 13 колгоспними клубами кожен третій мав лише початкову освіту, у низці сіл, зокрема Пісочній, Слобідці Балинській, Старій Гуті та інших, правління колгоспів не змогло передплатити навіть періодику за рахунок культфондів, в аварійному стані знаходилося приміщення районного будинку культури [4, арк.121-122].

Тому вирішили провести в кожному колгоспі за участі районного активу загальні збори, підтримати звернення чемерівчан і прийняти конкретне рішення про будівництво чи капітальний ремонт приміщень клубів і бібліотек, з метою зміцнення кадрового потенціалу у місячний термін провести затвердження культосвітніх працівників, визначили опорні заклади культури, затвердили позаштатних інструкторів відділу культосвітньої роботи, завідуючій відділом Паляниці доручили до 16 травня оформити договори на соціалістичне змагання між клубними і бібліотечними закладами району та Смотрицьким і Чемеровецьким районними відділами культосвітньої роботи. Голова райвиконкому В. Ричко мав вирішити в облвиконкомі питання про надіслання комісії для обслідування приміщення районного будинку культури, добитися нарядів на будівельні матеріали [4, арк.123-124].

Аналіз рішень виконкомів та звітів, що стосуються роботи клубів і бібліотек у перші повосні роки, висвітлює гостроту кадрової проблеми: заклади культури очолювали переважно люди не тільки без професійної, але й середньої освіти. Враховуючи це, держава розгортала їх підготовку в раніш діючих начальних закладах та новостворених. 1944 року вперше набрав групу бібліотекарів створений ще 1930 року Кам'янець-Подільський технікум політосвіти. Куратором групи з 25 майбутніх бібліотекарів була Марфа Павлівна Рудько, вона ж і викладала цикл бібліотечних дисциплін, директором призначений Михайло Григорович Фещук, заступником – Раїса Марківна Мак [22, с.84]. Спочатку навчалися студенти в приміщенні нинішньої 8-ої школи. А згодом технікум переїхав на Польські фільварки в приміщення колишньої 3-ої школи: на першому поверсі розмістився гуртожиток, на другому – навчальні аудиторії. Значну інформаційну підтримку студентам технікуму, який 1947 року був перейменований у технікум підготовки культосвіт-

ніх працівників, надавала бібліотека (завідуюча О.Г. Топольська), яка на 15 червня 1947 року збрала фонд 6450 томів, мала 105 читачів.

У той час студентам доводилося нелегко: навчання було платним – 75 крб. за півріччя, недоїдали, були випадки голодної непристосованості. У місті панувала повна розруха, доводилося розбирати цеглу, завали каменю, дощок на місці зруйнованих будинків. А в час збирання урожаю виїжджати в колгоспи. Дехто не витримував труднощів і покидав навчання: на другий курс перейшло 16, а на третій – 14 студентів. Серед кращих були Л. Ільїна, Н. Сук, А. Кірик, Н. Нетреба, Л. Тустановська, Г. Кушнір та ін. І все ж перший хоч і нечисленний випуск поповнив книгозбірні підготовленими в області бібліотечними фахівцями. Диплом за № 1 отримала Маїса Францівна Островська, була запрошена на роботу в бібліотеку учительського інституту і там на різних посадах працювала аж до виходу на пенсію. Дехто, як-от Олена Жовнерик та Віра Винокур, поїхали здобувати вищу бібліотечну освіту в Московський та Ленінградський інститути культури [32, с.70-72].

Вищу бібліотечну освіту в Україні давав Харківський бібліотечний інститут і його відділення в Києві та Одесі [29]. Чимало вихідців з області у повоєнні роки стаціонарно і заочно отримали в них відповідний фах.

Наприкінці 40-х стали очевидними чималі успіхи у відновленні в області бібліотечної мережі, книжкового фонду та кадрового потенціалу. На початок 1950 року діяло 158 бібліотек системи Комітету у справах культосвітніх установ Ради Міністрів УРСР. Динамічно формувалася книжковий фонд. Якщо 1949 року він складав 506646 книг, то на 1 січня 1951 року – 749855 примірників, за рік добавилося 243209 книг. Хоч і списано з різних причин було 6952 книги [5, арк.2, 5]. Здебільшого доводилося списувати літературу за списками Головліту, до яких заносилися, як правило, видання ідеологічно не сумісні з декларованими владою догмами. Справа з чистою фондів за вказаними списками була настільки серйозною, що з неї починалися майже всі наради. І коли методист обласної бібліотеки у фондї Теофіпольської районної книгозбірні виявив 20 не вилучених 1950 року книг за списком Головліту, завідуюча бібліотекою наказом по облвідділу культосвітніх установ була звільнена з посади [5, арк.6].

На 1 січня 1951 року в масових бібліотеках області було 121099 читачів. 887 із них успішно користувалися міжбібліотечним абонементом, найбільше – 53 читачі – отримали літературу по МБА в Дунаєвському районі [Там само].

Діяв також інститут книгонош. Найбільше мав їх Миньковецький район (завідуюча районною бібліотекою Зесернюк), з допомогою 67 книгонош 263 читачі отримали 4571 книгу, у тому числі – 27 інвалідів війни, 23 працівники артілі «Наша праця», 24 працівники швейного цеху та ін. 32 книгоноші мав Білогірський район, 12 – Смотрицький [5, арк.7].

Не залишався поза увагою дитячий читач. Для потреб дітей та юнацтва станом на 1 січня 1951 року вдалося відкрити 23 окремих книгозбірні – одну обласну, 4 міських і 18 районних з фондом 125581 книга, залучити до них 27233 юних читачів. Методичне керівництво районними, міськими та шкільними бібліотеками здійснювала обласна бібліотека для дітей та юнацтва, колектив якої – 7 бібліотечних та 3 технічних працівників – очолювала Ася Абрамівна Бабич, член ВКП(б), випускниця учительського інституту. На вказаний час бібліотека збрала фонд 22477 примірників на суму 97948 крб. і наполегливо працювала над його збільшенням. Тільки за 1950 рік було закуплено 5891 книгу [6, арк.19-20].

Бібліотеки залишалися важливим інструментом ідеологічного впливу партії на маси, вони відновили і успішно використовували напрацьовані ще до війни форми і методи пропаганди. 1950 року масові бібліотеки провели 750 вечорів

і ранків, обслужили 35 тисяч осіб, Дунаєвська бібліотека для дорослих – 26 літературних вечорів, Волочиська – 9. 1949 року відбулося 168 читачьких конференцій, а 1950-го – 374 за участі 27 тис. читачів [6, арк.8]. Бібліотеки традиційно популяризували літературу з допомогою тематичних виставок – 1950 року організували 2017 виставок. Їх тематика – вочевидь заідеологізована: «На допомогу тим, хто вивчає біографію В.І. Леніна і Й.В. Сталіна», «До виборів у місцеві ради депутатів трудящих», «Під сонцем Сталінської Конституції», «Ленінська «Скра», «Великий російський полководець О.В. Суворов», «71 рік від дня народження Й.В. Сталіна» і жодної, пов'язаної з українською літературою чи історією [6, арк.9].

Свою роль відіграло й соціалістичне змагання. 1949 року в республіканський громадський огляд включилися 17379 клубів і районних будинків культури, 4139 бібліотек. Змагання стимулювало вирішення найважливішого на той час питання – будівництва, капітальних ремонтів і відкриття закладів культури. На кінець 1949 року в Україні стали до ладу ще 2544 клуби і будинки культури та 514 бібліотек. Повністю справилися з наміченими на 1950 рік планами будівництва, капітальних ремонтів і відкриття культосвітніх закладів і в Кам'янець-Подільській області: до кінця року було відкрито Проскурівську міську бібліотеку для дорослих, бібліотеки для дітей та юнацтва в Городоцькому, Красилівському, Орининському, Сатанівському, Староушицькому і Чемеровецькому районах та 44 сільських стаціонарних бібліотек. Таким чином, на кінець 1950 року в області діяло 209 масових (бюджетних) бібліотек, 688 приклубних та 161 колгоспна, всього 1048 книгозбірень [6, арк.3].

Виконали умови огляду і були відзначені Дунаєвська та Волочиська районні бібліотеки для дорослих (завідуючі П.О. Самохвалова, О.С. Сидорків), Шепетівська дитячо-юнацька (Г.М. Демчук), Великоновоселицька сільська бібліотека Полонського району (С.І. Айзенштейн) та Летавський сільський клуб Чемеровецького району (Демчук) [5, арк.188, 190, 204, 206]. Відзначилася і Блищанівська сільська бібліотека Дунаєвського району. За комплексом показників вона зайняла перше місце в області, її досвід був узагальнений і поширювався як у районі, так і в області [6, арк.10-11].

Поліпшилися й основні показники роботи бібліотек, про що свідчить таблиця [6, арк.15]:

Таблиця 2

Тип бібліотек	К-ть	Книжковий фонд	Читачів	Книговидача
1. Обласна для дорослих	1	118165	12688	215503
2. Обласна для дітей та юнацтва	1	22477	8113	99649
3. Міські для дорослих	4	52595	8109	172222
4. Міські для дітей та юнацтва	4	35753	5762	156428
5. Районні для дорослих	37	233999	37866	918951
6. Районні для дітей та юнацтва	18	67451	13358	238270
7. Сільські стаціонарні	144	219315	35203	587089
Всього	209	749855	121099	2388112
1. Пересувки	522	27356		
2. Бібліотеки при клубах	688	355423	87787	
3. При колгоспних клубах	161	39854	12860	
4. При бригадних клубах	155	34494	18425	
5. Бібліотеки при хатах – читальнях	37	7529	1596	
Всього	1563	464656	120688	
Разом по бюджетних і позабюджетних книгозбірнях	1772	1214511	241787	

Аналіз вказаних даних засвідчує, що на початок 50-х років ХХ ст., всього за 6 повоєнних років, область створила розгалужену мережу бібліотечних інституцій, яка забезпечувала доступ до документального масиву основній масі населення. Вдалося сформувати понад мільйонний книжковий фонд, порівняно з 1944 роком у кілька разів збільшити кількість читачів, книговидачу, за допомогою книгонош донести книгу у найвіддаленіші куточки, до всіх категорій жителів, у тому числі інвалідів, яких після війни було чимало. Але розгорнути довоєнну мережу масових бюджетних бібліотек, як і сформувати повноцінний різногалузевий фонд, державі ще було не під силу.

Список використаних джерел:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області. Ф.1. Оп.1. Спр.П26701. 80 арк.
2. Обігова відомість Кам'янець-Подільської міської бібліотеки за березень – квітень 1943 р. ДАХО (Держ. архів у Хмельницькій області). Ф.р-434. Оп.2. Спр.283. 26 арк.
3. Сводные ведомости по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками организациям, предприятиям г. Каменец-Подольский. 1944. ДАХО (Держ. архів у Хмельницькій області). Ф.р-863. Оп.3. Спр.342-а. 17 л.
4. Рішення виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих. ДАХО (Держ. архів у Хмельницькій області). Ф.р-5705. Оп.1. Спр.1. 908 арк.
5. Накази та розпорядження Кам'янець-Подільського обласного відділу культурно-освітніх установ за 1950 р. ДАХО (Держ. архів у Хмельницькій області). Ф.р-5705. Оп.1. Спр.2. 334 арк.
6. Текстові звіти про роботу бібліотек Кам'янець-Подільської області за 1950 р. ДАХО (Держ. архів у Хмельницькій області). Ф.р-5705. Оп.1. Спр.5. 356 арк.
7. Бібліотека з української літератури / Т. П-кий. *Подільнин*. 1941. 26 жовт. (№14).
8. Бібліотека антикомуніста. *Урядові дунаєвецькі вісті*. 1942. 12 лют. (№16).
9. Бібліотека в новому приміщенні. *Подільнин*. 1942. 28 трав. (№45).
10. Бібліотека працює. *Подільнин*. 1942. 12 лип. (№55).
11. Баваровська О.О. Василь Павлович Гусько – фундатор бібліотечної справи на Хмельниччині. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 54-57. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство ; вип. 2).
12. Відновлює роботу бібліотека. *Подільнин*. 1941. 14 груд. (№29).
13. До місцевих «Просвіт» і гуртків художньої самодіяльності Кам'янецької округи. *Подільнин*. 1942. 15 січ. (№14).
14. До читачів Проскурівської міської бібліотеки. *Український голос*. 1943. 27 черв. (Чис. 52).
15. Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: зб. док. і матер. Хмельницький ; Дунаївці : Медобори-2006, 2015. 320 с.
16. Жалобницький І. «Просвіта» в Чермерівцях. *Подільнин*. 1942. 17 трав. (№42).
17. Завальнюк О.М., Прокопчук В.С., Гавришук А.П. Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. 448 с. : фото.
18. Завдання німецької політики в Україні. *Урядові дунаєвецькі вісті*. 1942. 30 серп.
19. Зростає кількість читачів. *Урядові дунаєвецькі вісті*. 1942. 29 берез. (№28).
20. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / редкол.: М.І. Мехеда (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 706 с. : іл.
21. Кашеварова Н.Г. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2016_20_20. (дата звернення 01.05.2018)
22. Климчук Л.В. Внесок Кам'янець-Подільського технікуму політосвіти в становлення бібліотечної освіти на Хмельниччині у перші повоєнні роки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. С. 83-86. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство ; вип. 4).

23. Мілютин М.І. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер: короткий іст. нарис. Хмельницький : Облвидав, 1957. 59 с.
24. Міська бібліотека / А.З. *Український голос*. 1941. 23 листоп. (Чис. 16).
25. Надолужити прогаєне на культурному фронті. *Український голос*. 1941. 12 жовт. (Чис. 3-4).
26. Народ – «Просвіті». *Подільнин*. 1942. 12 квт. (№32).
27. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944: док. і матер. / упоряд.: М.П. Вавринчук та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. 557 с.
28. Німецька бібліотека в Житомирі. *Український голос*. 1943. 4 лип.
29. Новальська Т.В. Вища бібліотечна освіта в Україні: сторінки історії, шляхи модернізації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. С. 97-101. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство ; вип. 4).
30. Олійник Ю.В. Становлення та розвиток бібліотек на Хмельниччині у 40-х роках ХХ ст. *Бібліотеки в інформаційному суспільстві*: матер. наук.-практ. конф., 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 254-258.
31. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.). Хмельницький : Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
32. Павлюк О.Я. Історичні аспекти підготовки бібліотечних фахівців. *Бібліотечна справа на Поділлі: історія і сучасність* : матер. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 69-81.
33. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) : зб. док. і матер. / упоряд.: В.Г. Абрамова та ін. Львів : Каменяр, 1969. 416 с.
34. Прокопчук Т.К., Прокопчук В.С. Бібліотеки Дунаєвщини: історія і сучасність. *Бібліотеки в інформаційному суспільстві* : матер. наук.-практ. конф., 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 269-275.
35. Прокопчук В.С. Бібліотеки і освіта. *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення і перспективи розвитку. Хмельницька область* : кол. моногр. Київ : Знання України, 2010. С. 56-72.
36. Романів. Міський музей. *Український голос*. 1941. 30 верес. (Чис. 1).
37. Саніцький Д. Про організацію і роботу «Просвіт». *Урядові дунаєвцькі вісті*. 1942. 29 січ. (№9).
38. Синиця Н.М. Хмельницька ОУНБ: історія заснування, роки становлення, поступу. *Бібліотека і час* : ювіл. зб. Хмельницький, 2001. С. 10-19.
39. Синиця Н.М. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека: період становлення та розвитку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 112-117. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство ; вип. 2).
40. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.) : монографія / П.Я. Слободянюк та ін. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2007. 312 с.
41. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941: док. і матер. Львів : Каменяр, 1989. 207 с.
42. У м. Ляличеві / П.Б. *Український голос*. 1943. 2 лют. (Чис. 16).
43. Хитиця Н. Антиукраїнський культурний геноцид в роки Другої світової війни. URL: http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/antiukraienskij_kulturnijgenocidvrokidru-goiesvitovoievijnjatorhimicanatalia. (дата звернення 01.05.2018).
44. Читальня «Просвіти» в Біланівці. *Подільнин*. 1942. 26 берез. (№27).
45. Шкільна бібліотека / А. Б. *Український голос*. 1941. 12 листоп. (Чис. 13).

The article examines for the first time the state of libraries and librarianship in Kamyanets-Podilskiy region on the eve of the Second World War, during the years of Nazi occupation of the region and post-war reconstruction.

Key words: *Kamyanets-Podilskiy region, Kamyanets-Podilsky, Proskuriv, libraries, fund, readers, occupation, Nazis, robbery, reconstruction, restoration.*

Отримано: 02.05.2018